

ББК ТЗ(4УКР-4ДОН)628-28

ЗАГАЛЬНІ РИСИ СОЦІАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА ДОНЕЧЧИНИ У 1980-ті рр.*О.О. Бодня***АНОТАЦІЯ**

У статті автор висвітлює загальні риси соціального середовища Донбасу у 1980-ті рр., намагається виокремити аспекти впливу та визначити наслідки для населення регіону. Предмет дослідження розглядається під впливом економічних, матеріальних, культурних, політичних чинників, що надасть можливість оцінити рівень соціального розвитку в цілому.

Ключові слова: соціальне середовище, Донецька область, вплив, фактор.

Вибір теми дослідження обумовлений необхідністю спочатку розглянути фактори та чинники впливу на суспільне життя. Це надасть перспективу в подальшому дослідити предмет наукової роботи в ракурсі вивчення соціальної політики. Такий підхід цілком виправданий, адже зазначені проблеми приховують в собі історичний підтекст, а соціальний вигляд регіону за останні 30 років змінився не в значній мірі. Україна все ще перебуває в процесі реформ усіх сфер суспільства, які безпосередньо стосуються життєвоважливих для людини проблем: продовольства, житла, медичного обслуговування, освіти, рівня та якості життя. Донецький регіон, безумовно, через призму власних особливостей та рис, створював свій громадський вигляд. В цьому полягає актуальність наукової праці, викликаючи підвищений інтерес у суспільства і перебуваючи в центрі уваги парламентських дискусій.

У соціальній сфері основоположним є антропологічний підхід, де визначальну роль у суспільстві повинна грати людина і умови її життєдіяльності. Однак десятиліттями в громадській думці успіх вимірювався тонами виплавленої сталі, видобутого вугілля і нафти, кіловатами електроенергії, кількістю випущеної промислової продукції. Не кількість тон чавуну і кіловат електроенергії, а умови, рівень і якість життя людини, задоволення його основних потреб, реалізація прав і свобод, гарантованих конституцією, визначає обличчя сучасного суспільства. Цей підхід почав розвиватися в умовах формування незалежної історичної науки в Україні. Перші роботи почали з'являтися у першій половині 1990-х років. В них вперше використовуються нові концептуальні та світоглядні позиції у висвітленні актуальних питань, зокрема і особливості радянського історичного процесу. У відповідних розділах С.В. Кульчицький, В.А. Смолій, Ю. Зайцев приділяють увагу не тільки політичному, а й соціально – економічному життю Донбасу в досліджуваній період [1].

Наукова спадщина сучасних дослідників з цієї теми досить багата і глибока. Треба відзначити вже зроблений вченими доробок за вказаною тематикою. І.О. Дмитрик, В.М. Нікольський у власній науковій праці досліджували соціальну політику періоду непу, в якій прийшли до висновку, що вона мала багато недоліків, була неостаточно сформована та вибіркова. А.С. Бобровський, В.М. Нікольський розглядають зазначену тематику післявоєнного періоду і відзначають її патерналістський характер. О.В. Шимко, В.М. Нікольський продовжують вивчати сформований науковий напрямок у період застою [2]. Однак останнє десятиліття існування радянської держави залишається «білою плямою» в історіографії соціального життя регіону у зв'язку з відносно невеликою кількістю відповідних публікацій.

Мета цієї роботи полягає у комплексному аналізі загальних рис соціального середовища у 1980-ті рр., визначення факторів впливу та наслідків на суспільний вигляд регіону. Джерельну базу дослідження складають статистичні збірки, аналітичні

матеріалі Донецького обласного управління статистики, оброблені на основі роботи у Державному архіві Донецької області.

Перш ніж перейти до основної частини наукової роботи, потрібно почати з термінології. Соціальне середовище – сукупність матеріальних, економічних, соціальних, політичних та духовних умов існування, формування та діяльності індивідів чи соціальних груп [3].

Виробнича специфіка в значній мірі визначає та формує своєрідний соціальний вигляд. Колись багатші природні ресурси, насамперед величезні запаси вугілля та вигідне географічне місцезнаходження визначили долю Донецького регіону, якнайбільшого центра важкої промисловості. Показники досягали сьомої частини загальнодержавного промислового виробництва. 44% працівників в народному господарстві працювало в промисловості (в середньому по УРСР – 36%). 80% всього промислово-виробничого персоналу було зосереджено у вугільній промисловості, а також складаючий з нею один технологічний ланцюжок – електроенергетиці, чорній металургії, машинобудуванні та хімічній промисловості [4].

Специфіка труда, яка полягала, зокрема, в низькій механізації (37% робітників промисловості та 52% – в будівництві виконували роботу вручну) не пред'являла особливих вимог до рівня кваліфікації. Наприклад, кожний сьомий робітник у виробництві мав низький рівень знань, а висококваліфіковані складали лише 3,5%. Важка фізична праця була в значній мірі пов'язана з високим рівнем ризику для здоров'я людини. Регіональний показник виробничого травматизму станом на 1986 р. майже в 3 рази перевищував загальнодержавний та був в 6-9 разів вищий, ніж в Кримській, Чернівецькій, Львівській, Івано – Франківській та Закарпатській областях [5].

Важкі шкідливі умови виробництва, в яких працював практично кожен третій (800 тис. осіб, у тому числі 483 тис. – в умовах підвищеної загазованості і запиленості), поглиблювалися несприятливою екологічною обстановкою в регіоні. Концентрація викидів шкідливих речовин в атмосферу станом на 1989 р. перевищувала аналогічний показник по УРСР в 6 разів, а обсяг неочищених промислових стоків на одиницю території – в 3 рази [6].

Все це безпосередньо впливає на здоров'я людей. В регіоні був один з найвищих рівнів трудових втрат, пов'язаних з хворобами – в 1990 р. з цієї причини одним працюючим було пропущено 10 днів (в середньому по Україні – 8). Протягом

1980-х рр. захворюваність злоякісними новоутвореннями зростає на третину і в 1990 р. склала 321 на 100 тис. чоловік населення (по УРСР – 301) [7].

Таким чином, промислова спеціалізація регіону мала значний вплив на соціальне життя більшості населення. Це проявлялось у важких умовах праці, несприятливій екологічній ситуації, ризиками для життя.

Незважаючи на проголошені радянською владою принципи побудови комунізму та заявлені високі соціальні стандарти, але більшість інвестицій завжди була направлена на розвиток виробництва. Наприклад, станом на 1990 р. промисловість отримувала 4/5 усіх інвестицій, а фінансування соціальної сфери завжди залишалось за остаточним принципом [8]. Все це мало певні наслідки. Значна частина усіх приміщень лікарень та поліклінік потребувала реконструкції, капітального ремонту, а іноді знаходилась в аварійному стані. Житлове питання також було гострою проблемою – кожна п'ята сім'я чекала у черзі на покращення побутових умов, а площу нижче мінімального санітарного нормативу мала третина мешканців регіону. Дослідження думки населення про забезпеченість послугами соціально – побутової сфери, проведеного Донецьким управлінням статистики в 1989 р., вважали недостатніми або взагалі відсутніми в області послуги дитячих садків або ясел – 47% респондентів (в середньому по Україні – 39%), шкіл – 38%(32%), кінотеатрів та клубів – 48%(41%),

бібліотек – 39%(31%), музеїв, театрів, виставок – 89%(83%), по турботі престарілих та інвалідів – 89%(84%) [9].

Економічна криза в середині 1980-х рр. стала чинником формування дефіциту на споживчому ринку. Достатньо висока на фоні інших областей УРСР заробітна платня, яка в якійсь мірі повинна була компенсувати важкі та шкідливі умови праці, фактично не мала переваг, тому що в державних магазинах гроші неможливо було використати у зв'язку з нестачею товарів. Населення почало залучатися до колгоспних ринків, витрачаючи кожний третій рубль, призначений на їжу, а кожний п'ята частина витрат була направлена на придбання непродовольчих речей по спекулятивним цінам. Як результат, життєвий рівень населення був невисоким. Зокрема, незважаючи на збільшення товарообігу продуктів споживання в сім'ях робітників та службовців, обсяг покупок поступово скорочувався в натуральному виразі з 1988 р. до 1989 р. на 11%. Інший приклад, споживча кількість кілокалорій (2610 на добу на людину) складала в зазначений період вже 90% від раціональної норма, що, безумовно, не забезпечувало повноцінного харчування [10].

Отже, недостатнє фінансування стало фактором, що спричинив зміни в бік зниження рівня отримання соціальних благ населенням Донеччини в досліджуваний період, а економічний спад додав до життя людей такі явища, як спекуляція та дефіцит.

Конституція СРСР, яка була прийнята в 1977 р. проголошувала ті чи інші соціальні стандарти. В ній вперше було введено спеціальний розділ – «Соціальний розвиток та культура», – в якому проголошувалось поширення можливостей для використання трудящими своїх творчих здібностей та обдарувань для всебічного розвитку особистості [11]. Однак, статистичні матеріали свідчать про інше. Донеччина мала найменш розвинену галузь закладів культури. Якщо в середньому по УРСР на 100 тис. мешканців існувало 50 клубів, стільки ж бібліотек та кінотеатрів, то регіон мав лише 19,24 та 26. В розрахунку на 100 осіб населення мало 6 місць в глядацьких та лекційних залах (по УРСР – 16), 587 екземплярів книг та журналів в масових бібліотеках (906). Один театр був розрахований на 1069 тис. відвідувачів (по УРСР – на 439 тис.), один музей – на 764 тис. (254 тис.) [12].

Соціально – культурний розвиток мав такі особливості. Для прикладу, з кожної 1000 населення у віці від 15 років та старше закінчену та нескінчену вищу освіту мали 109 осіб, по УРСР – 119. Так, на театральних виставах зали залишались напівпорожніми (в середньому заповнювалось лише 60% місць). Значною популярністю користувалось найбільш доступне мистецтво – кіно. Але і його витісняла відеопродукція, причому, як правило, не найкращі її зразки. В результаті за період 1987 – 1990 рр. відвідуваність кіносеансів знизилась майже на третину і становила 8 відвідувань на одного жителя на рік, що в 1,4 рази менше середнього показника по УРСР. Причому, чим складніший для сприйняття вид мистецтва (музичне, театральне, образотворче), – тим гірше виглядав регіон на загальній картині в державі. Так, в 1,8 разів нижче відвідуваність концертних заходів, ніж в середньому по Україні, в 2 рази – театральних, в 3,8 раз – музеїв [13].

Незначний інтерес до культурного дозвілля компенсувався іншими його видами. Так, за споживанням алкогольних напоїв (4,9 л абсолютного алкоголю на рік на одну людину) Донеччина на 20% випереджала середній показник по Україні. Зареєстрованих в регіоні хворих на наркоманію, токсикоманію становило станом на 1987 р. 17,2% від їх загальної чисельності в УРСР. А внаслідок збільшення споживання алкоголю в свою чергу в більшості випадків викликає антисоціальні вчинки. Наприклад, станом на 1990 р. з кількості засуджених за різними злочинами, 49,4% – під час скоєння злочину знаходились в стані алкогольного сп'яніння (в середньому по УРСР – 43,6%) [14].

Низький рівень культурного розвитку не сприяв вихованню моральних якостей. Це стало однією з причин високого рівня злочинності в регіоні (826 злочинів на 100 тис.

мешканців), що становить на 16% більше, ніж по УРСР станом на 1985 р. По рівню тяжких злочинів показники були вище загальнодержавних на 30%, а скоєні неповнолітніми – на 23% [15].

Як бачимо, незначна мережа культурних закладів та промисловий фактор впливу на соціальне середовище сприяв формуванню відповідного рівня культурних запитів. Виконання низькокваліфікованої роботи та відносно низький освітній рівень залишило існуючий культурний потенціал регіону незатребуваним.

Цікаво дослідити опитування населення, проведене управлінням статистики Донецької області в 1989 р. Згідно з даними найбільші побоювання в різних сферах життя регіону викликало зростання злочинності (52% респондентів), можливість виникнення громадянської війни (51%), спалах націоналізму (47%), безробіття та різке падіння рівня життя (44%), а також екологічна криза (43%) [16]. Страх залишитися без роботи дійсно мав серйозне підґрунтя. В кінці 1980-х рр. перспективи вугільної промисловості були невтішними, під питанням були долі гірників, а з ними і металургів, коксохіміків, представників промислових професій – разом з членами сімей це, приблизно половина населення Донеччини. До речі, низька кваліфікація трудових ресурсів ускладнювала можливість перекваліфікації, що робила ситуацію ще більш складнішою.

Реакцію суспільства на зміни в соціальному середовищі можливо розглянути на прикладі такого явища як суїциди. Спочатку варто дослідити це питання за допомогою даних, наведених в наступній таблиці.

Таблиця 1.

Показники випадків самогубств на Донеччині [17]

Роки	Кількість	Випадки на 100 тис. населення
1980	1491	29
1985	1410	27
1986	1140	22
1987	1243	23
1988	1224	23
1989	1347	25
1990	1276	24

З таблиці бачимо, що незважаючи на тимчасове зниження показників суїциду в 1985 – 1986 рр. у 1987 р. тенденція мала риси зростання. Наприклад, в 1990 р. це явище забрало з життя 1276 осіб, що складало 31% загальної кількості смертей від нещасних випадків, травм та захворювань. Серед причин – невпевненість в завтрашньому дні, зниження купівельної спроможності населення, економічна нестабільність. Варто додати також самотність. В області, де проживало більше 5 мільйонів осіб, 337 тис. розведених, 448 тис. вдів та вдівців, 598 тис. тих, хто ніколи не був у шлюбі (без врахування дітей до 15 років). Практично кожна третя особа Донеччини була одинокою людиною [18].

Проблема випадків самогубства в Радянському Союзі завжди була гострою. Їй не приділялась значна кількість уваги, а саме тому науко – практична база вирішення цих питань була недостатньою. Наприклад, робота з профілактики повинна була проводитись анонімно, окремо від психіатричних закладів, сформована мережа «телефонів довіри». В матеріальному плані це цілком виправдано, якщо порівняти з витратами на лікування, пенсії, інвалідність, матеріальне забезпечення, інше.

Подивимось на показники суїцидів в віковому та статевому розрізі станом на 1990 р.

Таблиця 2.

Кількість випадків самогубства на 100 тис. осіб відповідного віку та статі[19]

	Кількість випадків	
	чоловіки	жінки
Всього	39,3	10,5
У віці, років		
до 1	-	-
1 – 4	-	-
5 – 9	-	-
10 – 14	0,5	-
15 – 19	11,1	2,9
20 – 24	25,7	5,6
25 – 29	41,8	4,1
30 – 34	55,4	6,0
35 – 39	55,5	7,2
40 – 44	44,9	7,5
45 – 49	52,9	11,1
50 – 54	53,8	9,6
55 – 59	64,4	17,4
60 – 64	53,2	18,3
70 – 74	70,3	28,1
75 – 79	86,8	38,5
80 – 84	164,8	33,3
85 та старше	212,6	28,0
0 – 14	0,9	0,2
15 – 59	45,1	7,8
60 та старше	70,3	25,8

Треба зазначити, що 47% – випадки серед осіб пенсійного віку. Чоловіків згідно з показниками, наведеними у таблиці 2, в чотири рази більше, ніж жінок. Наприклад, у найбільш працездатному віці – від 25 до 39 років майже в 9 разів. Мабуть, жінки тримаються за дітей. Це наводить на думку, тому що 66% випадків серед жінок в пенсійному віці, а у чоловіків – 24%. Не обминула така проблема і дітей. В віці від 0 – 14 років в 1989 р. нещастя трапилось з 10 дітьми, а в 1990 р. – 5. Можливо це свого роду протест проти навколишнього світу [20].

Підсумовуючи, варто відзначити, що соціальні настрої населення Донеччини були не дуже позитивними, що спричиняло в свою чергу невірні наслідки, та підтверджувалось соціальними опитуваннями.

Таким чином, особливості соціального середовища Донеччини в 1980-ті рр. мали певні характерні риси, пов'язані з його історичним, культурним, економічним розвитком. По-перше, промисловий розвиток регіону був фактором, який в значній мірі впливав на соціальне життя. Це залишало певний відбиток на самих людей, з дитинства формуючи людину готову до важкої праці. По-друге, фінансування соціально – побутової сфери за залишковим принципом викликало незадоволення населенням якістю послуг, а економічний спад вивів такі явища, як дефіцит та спекуляція. По-третє, культурна галузь під впливом усіх зазначених факторів вже перестала виконувати функцію формування людини освіченої та високоморальної. По-четверте, соціальні настрої на прикладі випадків суїцидів свідчать про негативні тенденції в суспільному житті населення регіону.

Тема не є закінченою. На її основі передбачається більш глибокий та детальний аналіз сферами життя в соціальній політиці радянської держави в досліджуваний період.

РЕЗЮМЕ

В статье на основе анализа статистических материалов определены основные черты социального развития Донетчины в 1980-е гг. Автор рассмотрел влияние исторических, экономических и культурных факторов на формирование социальной среды, а также определил основные причины и последствия этих изменений для региона.

Ключевые слова: социальная среда, Донецкая область, влияние, фактор.

SUMMARY

Key features of the social development of the Donetsk region in the 1980s are outlined in the article on the basis of analysis of statistical materials. The author examined the influence of historical, economic and cultural factors on the formation of the social environment, and determined the underlying causes and consequences of such changes for the region.

Keywords: social environment, Donetsk region, the impact factor.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Історія України: нове бачення. У 2 т. / [Під ред. В.А.Смолія]. – К.: Україна, 1995. – Т.2 / [В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, В.М. Даниленко та ін.]. – 1996. – 494 с.; Історія України / [Кер. авт. кол. Ю. Зайцев]. – Львів, 1996. – 488 с.
2. Дмитрик І.О., Нікольський В.М. Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі періоду непу (1921 – 1928 рр.): Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2011. – 171 с.; Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі у 1943 - середині 1960-х років: Монографія / Бобровський А.С., Нікольський В.М. - Донецьк: Норд-Пресс, 2008. – 244 с.; Шимко О.В. Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі у середині 1960-х – середині 1980-х років: дисерт. на здоб. канд. істор. наук, спец.: 07.00.01 – Історія України – О.В. Шимко – Донецьк: ДонНУ, 2012.
3. Философский энциклопедический словарь. Гл. ред. Ильичев Л.Ф., Федосеев П.Н. и др. М.: Советская энциклопедия, 1983. – С. 671.
4. Народное хозяйство СССР в 1988 году. М., 1989. – с. 201.
5. Там само, с. 203.
6. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, Т.13. М., 1981, с. 82.
7. Там само, с. 83.
8. Держархів Донецької обл., ф. Р-4249, оп. 7, спр. 9092, арк. 36.
9. Там само, арк. 37.
10. Там само, арк. 38.
11. Там само, арк. 39.
12. Там само, арк. 40.
13. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик, с. 12 –13.
14. Держархів Донецької обл., ф. Р-4249, оп. 7, спр. 8875, арк. 14.
15. Там само, арк. 15.
16. Там само, арк. 16.
17. Таблицю складено за даними: Держархів Донецької обл., ф. Р-4249, оп. 7, спр. 8876, арк. 43.

ІСТОРИЧНІ І ПОЛІТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ, № 3(53), 2013 р.

18. Там само, арк. 32.
19. Таблицю складено за даними: Держархів Донецької обл., ф. Р-4249, оп. 7, спр. 8878, арк. 24.
20. Там само, арк. 28.

Надійшла до редакції 14.10.2013 р.